

Coen Brummer

Sam van Houten tegen de rest

*Het strijdbare leven van de man
van de kindernet*

2023 Prometheus Amsterdam

Voor Marcus, Roman, Janna en Carola

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Coen Brummer

Omslagontwerp Sander Patelski

Omslagillustratie Samuel van Houten door H.W. Mesdag, 1887. Collectie Groninger Museum, foto Marten de Leeuw

Afbeelding voorin *De zaagmolen van de familie Van Houten aan het Damsterdiep* door Franciscus Bach. Collectie Groninger Museum, foto Heinz Aebi

Afbeelding motto Fotocollectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis

Afbeelding achterin *Van Houtens studeerkamer* door Barbara van Houten. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

Foto auteur Martijn Beekman

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk/opmaak Willem Morelis

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 3934 6

Inhoud

Inleiding	9
1	
Alles is causaliteit	
<i>Jeugdijaren (1837-1854)</i>	23
2	
Wetenschap van het maatschappelijk leven	
<i>Universiteit (1854-1859)</i>	39
3	
Tegen de onzichtbare hand	
<i>Het grote debat over de economie (1859-1866)</i>	55
4	
Eerlijke en echt liberale beginselen	
<i>De keuze voor de politiek (1864-1869)</i>	71
5	
Links in de Kamer	
<i>Geavanceerd liberalisme als leitmotiv (1869-1871)</i>	91
6	
Politiek moordenaar!	
<i>Vete met Thorbecke (1871-1872)</i>	111
7	
Een koele maatschappelijke beschouwing	
<i>De kindernet (1872-1874)</i>	129
8	
God, eigendom en familie	
<i>Vragen des Tijds en intellectuele ontwikkeling (1874-1879)</i>	155
9	
Het beloofde land	
<i>Voor en tegen Kappeyne (1874-1879)</i>	179

10	
Het ritme van het parlement	
<i>De lange strijd om de grondwet (1880-1888)</i>	205
11	
Sociale vrede	
<i>Nieuwe vrienden, nieuwe vijanden (1888-1892)</i>	237
12	
Van Houten is gedraaid! Van Houten is conservatief geworden!	
<i>Tegen de takkianen (1893-1894)</i>	265
13	
In het Torentje	
<i>De minister en zijn kieswet (1894-1897)</i>	289
14	
Het erelid der rechterzijde	
<i>Naar de senaat (1897-1907)</i>	319
15	
Avondschemering	
<i>Angry old man en éminence grise (1908-1930)</i>	341
Epiloog	363
Noten	373
Bijlage 1. Tijdlijn van belangrijke gebeurtenissen	423
Bijlage 2. Uitslagen van verkiezingen	425
Bijlage 3. Beknopte weergave ontwikkeling liberalisme in generaties, 1848-1901	426
Bronnen en literatuur	427
Woord van dank	446
Persoonsnamenregister	449

‘Het is alsof hij twijfelt aan de waarheid van zijn eigen betoog zoolang hij nog iemand vindt die het volkomen met hem eens is; alsof hij zich zelve beschuldigt niet alles te hebben gezegd wat hij zeggen moet, zoolang hij bij dezen of genen onder zijne toehoorders nog een toestemmend knikken waarneemt.’

Johannes Buys over Sam van Houten

De Gids, 1878

Inleiding

Was Sam van Houten in de Middeleeuwen geboren, schreef een journalist in 1891, dan was hij zeker ‘onder beulshanden’ beland.¹ De Groninger werd in 1869, 32 jaar oud, gekozen in de Tweede Kamer en maakte snel naam als de grote vernieuwer van het liberalisme.² Hij kwam in conflict met de liberale staatsman Johan Rudolph Thorbecke, die hij zo hard aanviel dat Johannes Buys, de gezaghebbende commentator van het statige tijdschrift *De Gids*, hem omschreef als ‘politieke moordenaar’.³ Hij was twintig jaar lang de belangrijkste voorvechter van kiesrechtuitbreiding, omdat het parlement volgens hem alleen de ‘gegoeden’ vertegenwoordigde. Een typisch voorbeeld van de door hem gehate ‘geld-aristocratie’, die de zaakjes zo regelde dat zij zelf het best af waren. Daarom wilde hij stakingsrecht voor arbeiders en moest werken in loondienst plaatsmaken voor samenwerken in coöperaties. Voor katholieken was Van Houten de verpersoonlijking van het kwaad, met zijn pleidooien voor geboortebeperving door voorbehoedsmiddelen en zijn kritiek op de macht van de kerk. Zijn artikelen over vrouwenemancipatie leverden een grote bijdrage aan wat de eerste feministische golf is gaan heten. Op zijn begrafenis bedankte feministe Betsy Bakker-Nort hem namens de vrouwen van Nederland.⁴

Opvallend genoeg kwam deze radicale vernieuwer in de tweede helft van zijn politieke leven te boek te staan als reactionair. Na een Kamerlidmaatschap van 25 jaar verloor hij zijn zetel in 1894 toen hij onverwachts partij koos tegen het wetsvoorstel over kiesrechtuitbreiding van zijn wapenbroeder, minister Johannes Tak van Poortvliet. Hij vervreemde zich van al zijn politieke vrienden, maar maakte binnen enkele weken een comeback als minister van Binnenlandse Zaken om een kieswet in te voeren die minder ver ging dan die van Tak van Poortvliet. In zijn nadagen wist hij gekozen te worden in de Eerste Kamer, hopen de dat hij als leider van de liberalen kon optreden. In werkelijkheid spraken die schamper over hem als het ‘erelid der rechterzijde’.⁵ Hij raakte verzeild in achterhoedegevechten en bekritiseerde in een eindeloze stroom artikelen de twintigste-eeuwse politiek, met haar algemeen kiesrecht, volks-

partijen en massamedia. Enig succes had hij nog toen hij op 85-jarige leeftijd verkozen wist te worden tot Tweede Kamerlid met zijn eigen Liberale Partij, al nam hij de zetel niet in vanwege zijn hoge leeftijd. In de laatste jaren van zijn leven was zijn afkeer van de massademocratie zo sterk dat hij contacten onderhield met twijfelachtige figuren die zich lieten inspireren door het fascisme van Benito Mussolini.⁶

Meer dan de kinderwet

Dat Van Houten een plek heeft gekregen in onze collectieve herinnering is niet te danken aan dit uitzonderlijke politieke leven, maar aan zijn ‘wet houden-de maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen’ uit 1874. Het oorspronkelijke wetsvoorstel had als doel de decennia voortdurende discussie over kinderarbeid te beslechten, door een geheel verbod te introduceren voor het laten werken van kinderen onder de twaalf jaar. Bovendien gaf het wetsvoorstel gemeenteraden de bevoegdheid een lokale leerplicht te introduceren voor kinderen tussen de acht en twaalf.⁷ Na een zes dagen durend debat in de Tweede Kamer stemde op 5 mei 1874 een meerderheid in met het voorstel, dat inmiddels flink was uitgekleed met amendementen en door handreikingen aan de Kamer van Van Houten zelf. Zo was de lokale leerplicht verdwenen en verbood de wet alleen nog fabrieksarbeid door kinderen. Het verbod op werken in de huisnijverheid en landbouw was geschrapt.⁸

De historische betekenis van de wet was er niet minder om. Generaties scholieren leerden over het ‘kinderwetje van Van Houten’ en veel steden kennen een ‘Van Houtenstraat’. De wet belandde zelfs in de Canon van Nederland, als een van de vijftig vensters die de historische en culturele ontwikkeling van Nederland moeten laten zien. Het plaatst Van Houten zo naast iconen als Spinoza, Vincent van Gogh en Anne Frank.⁹ Het gevolg is dat Van Houten is versmolten met zijn kinderwet en dat de historische figuur grotendeels uit het zicht is verdwenen. Voor zover mensen een beeld bij hem hebben, zal het gaan om het ideaaltype uit de bekende prent van Johan Michaël Schmidt Crans, waarop armoedig geklede kinderen een statige Van Houten toejuichen. ‘Leve mijnheer Van Houten!’¹⁰

In dit onderzoek naar Van Houten is vanzelfsprekend aandacht voor de totstandkoming van de kinderwet, maar het ‘wetje’ is niet het begin- en eindpunt. Van Houten was namelijk meer dan zijn kinderwet. Als uitgesproken econoom, politicus en publicist was hij betrokken bij alle grote politieke kwesties in de jaren zeventig, tachtig en negentig van de negentiende eeuw.¹¹ Hij was alomtegen-

1874 N°. 27.

DE EERSTE WET, TE DANKEN AAN HET INITIATIEF DER TWEDE KAMER.

Uitgave van D.A. Thieme en Martinus Nyhoff.

Gedrukt bij Wed. E. Spoorer 62^e Lithv. Z.M.

De fabriekskinderen: »Leve mijnheer van Houten!»

Van Houten, versmolten met zijn kinderwet in de publieke herinnering. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

woordig in de debatten over de grondwet, het kiesrecht, de sociale wetgeving, de belastingen, de scheiding van kerk en staat, de opkomst van politieke partijen en de maatschappelijke positie van vrouwen. Dit maakt hem tot een sleutelfiguur om de liberale politiek beter te begrijpen, de politieke stroming die van beslissende invloed was op de richting waarin Nederland en zijn nog jonge

parlementaire democratie zich in deze periode ontwikkelden.¹² Centraal in dit boek staat daarom de historische figuur Van Houten en zijn betekenis voor de liberale politiek tussen 1860 en 1930.

Van Houten en de ontwikkeling van de liberale politiek

Een van de redenen waarom het liberalisme in de tijd van Van Houten zo dominant kon worden, was de onwaarschijnlijke vernieuwingskracht van deze politieke stroming.¹³ Hierdoor ontstonden in de tweede helft van de negentiende eeuw voortdurend koplopers: groepen of 'generaties' liberalen die de grenzen doorbraken van hun voorgangers, zowel op het gebied van ideologische positionering als politieke stijl (zie bijlage 3. Beknopte weergave ontwikkeling liberalisme in generaties, 1848-1901).¹⁴ Het voor het liberalisme zo kenmerkende precare evenwicht tussen individu en gemeenschap werd door elk van deze generaties opnieuw bepaald.¹⁵ Sinds de invoering van de grondwet in 1848 waren de liberalen de dominante factor in de parlementaire democratie. Deze liberalen in de eerste decennia na 1848 werden ook wel 'doctrinair' liberalen genoemd, een uit het Frankrijk van de gematigde, liberale staatsman François Guizot ontleende geuzennaam.¹⁶ Hoewel zij lang niet altijd beschikten over een Kamermeerderheid, bepaalden ze zowel de agenda van het politieke debat als de vaak ongeschreven regels van het politieke spel.¹⁷ Hun invloed reikte tot ver in het maatschappelijke, culturele en wetenschappelijke leven. Het algemeen cultureel en literair tijdschrift *De Gids* was het lijfblad van het sociaal-culturele establishment en op universiteiten en bij handelaars en bankiers was het liberale economische *laissez-faire* denken gemeengoed.¹⁸

Van Houtens entree in de Tweede Kamer in 1869 kwam op het moment dat een nieuwe generatie liberalen zich begon te verzetten tegen de persoonlijke dominantie van de oude eik Thorbecke en zijn politieke agenda. De doctrinairren hadden zich na invoering van de grondwet in 1848 beperkt tot verdere staatsrechtelijke inrichting van het land, liberalisering van handel en verbetering van de infrastructuur.¹⁹ Waar Thorbecke in deze periode 'onthouding' de eerste wet van de staat noemde, vonden de 'geavanceerd liberalen' dat de overheid meer was dan alleen een rechtsgemeenschap. Hun hervormingszin werd aangewakkerd door de 'sociale kwestie': de erbarmelijke omstandigheden waarin een groot deel van de arbeidersklasse in het snel industrialiserende Nederland moest zien te overleven.²⁰ De geavanceerd liberalen geloofden in sociale verbetering vanuit de maatschappij: met beter onderwijs en het wegnemen van oneerlijke regels zou 'klassenevenwicht' bereikt worden.²¹ Hun stijl was uitgesproken. Waar de doctrinair liberalen weinig ophadden met het sluiten van

verbonden of campagne voeren ('alsof men een dommekracht in beweging moet brengen', aldus Thorbecke), deinsden de geavanceerd liberalen niet terug voor fel debat en politiek machtsvertoon.²² Van Houten, ondanks zijn zachte stem en volgens journalist Martin van Raalte zelfs 'onduidelijke en verwarde' redevoeringen, was zowel product als vormgever van deze zelfbewuste generatie.²³ De (mede door Van Houten geïnitieerde) oprichting in 1874 van het geavanceerd liberale tijdschrift *Vragen des Tijds* als alternatief voor *De Gids* kan als cesuur tussen de doctrinair en geavanceerd liberalen worden beschouwd.

Rond 1890 diende zich een nieuwe breuk aan binnen het liberalisme. Een voornaam deel van Van Houtens geavanceerd liberale bondgenoten uit de jaren 1870 en 1880 keerde zich nu geheel tegen het idee van staatsonthouding, overigens tegen zijn zin.²⁴ Volgens deze 'sociaalliberalen' mocht de ordenende macht van de staat ook ingezet worden om sociale rechtvaardigheid na te streven.²⁵ Vrijheid was niet langer iets wat 'voorafging aan de staat', maar kon ook mogelijk gemaakt worden door de staat.²⁶ Deze politici bepleitten wetgeving voor woningbouw, arbeidsomstandigheden, volksgezondheid en leerplicht.²⁷ Zij raakten beïnvloed door het socialisme en wilden het op belastingen gebaseerde censuskiesrecht verruilen voor een 'algemeen' kiesrecht – een term die in de negentiende eeuw overigens meestal niet betekende dat ieder individu automatisch mocht stemmen, maar dat er specifieke redenen moesten zijn om iemand het kiesrecht niet toe te kennen.²⁸ Ook nu veranderde de politieke stijl. In de eerste decennia onder de nieuwe grondwet van 1848 waren er nog geen georganiseerde politieke partijen. Werd er gesproken over een 'partij', dan ging het om een politieke richting of 'volksdeel', maar niet om de vereniging van tegenwoordig.²⁹ In 1885 werd de Liberale Unie opgericht, in de ogen van Van Houten een collectivistisch gevaar dat de autonomie van individuele parlementariërs zou bedreigen. Zulke weerstand tegen partijen was de sociaalliberalen vreemd: ze veroverden dominante posities binnen de Liberale Unie, stichtten met de Radicale Bond in 1892 een geheel eigen vehikel, en verenigden zich uiteindelijk in de in 1901 opgerichte Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb).³⁰ Zoals de oprichting van *Vragen des Tijds* de breuk met de doctrinair liberalen symboliseerde, kan de oprichting van het *Sociaal Weekblad* in 1887 gezien worden als start van de generatie sociaalliberalen. Met iedere nieuwe generatie ontstond ook een groep behoudende achterblijvers. Hun organisatiekracht was minder groot, maar desalniettemin wisten deze 'vrije' of 'oud'-liberalen zich in 1906 te verenigen in de Bond van Vrije Liberalen (bvl).³¹

Uiteindelijk zou het liberalisme zich steeds moeizamer verhouden tot de ontluikende massademocratie en de verzuilende samenleving. Met de invoering in 1917 van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordig-

ging kwam er snel een einde aan de macht van de liberalen. De vernieuwingskracht waarmee de verschillende groepen liberalen een halve eeuw lang de dominante factor in de politiek waren, verdween.³² Hoewel de driedeling in doctrinair liberalen, geavanceerd liberalen en sociaalliberalen betwistbaar is, zeker waar het gaat om de vaak fluïde grenzen, worden in dit boek deze termen zo consequent mogelijk gebruikt. Om de onderlinge verschillen aan te geven, wordt zoveel mogelijk gebruikgemaakt van de termen vooruitstrevender en behoudender of progressiever en conservatiever. In de tweede helft van de negentiende eeuw stond 'links' doorgaans voor liberaal en niet-godsdienschtig en 'rechts' voor confessioneel. De termen 'links' en 'rechts' als indicatoren voor sociaal-economische posities werden pas gemeengoed in het interbellum en werden daarvoor slechts sporadisch in die betekenis gebruikt.³³

Het snel veranderende liberale landschap werpt de vraag op naar de representativiteit van Van Houten voor deze generaties. Hoe verhiel Van Houten zich tot hen, op basis van zijn politieke standpunten en zijn politieke stijl? In welke mate werd hij beïnvloed door de ontwikkeling van het liberalisme en in welke mate wist hij deze ontwikkeling te beïnvloeden? Dit zijn vragen die als een rode draad door deze studie lopen.

Op het snijvlak van biografie en microhistory

Dit onderzoek richt zich niet alleen op Van Houten als econoom, politicus of publicist, op een bepaalde periode uit zijn leven of op afgebakende thematiek. Het gaat verder, met als doel een totaalbeeld te geven en te analyseren hoe Van Houten in verschillende rollen zijn ideeën vormde en verspreidde en zo invloed uitoefende op de liberale politiek. Door zijn publieke leven te verbinden met zijn privépersoon ontstaat bovendien een beter begrip van de historische figuur en zijn politiek handelen.³⁴ Om deze integrale blik mogelijk te maken, is gekozen voor biografisch onderzoek.

De biografie als vorm van wetenschappelijk onderzoek heeft vrienden en vijanden. In de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkelde de historische wetenschap zich weg van de bestudering van individuen en gebeurtenissen en werden structurele en langjarige economische en sociale trends de voornaamste onderwerpen van onderzoek.³⁵ Mede door de dominante invloed van de Franse Annales-school nam de belangstelling voor levensbeschrijvingen af, met name door gebrek aan theoretische fundering en de – volgens deze historici – beperkte invloed die individuen uitoefenden op de loop der geschiedenis.³⁶ De afgelopen decennia is de biografie aan een opmars bezig binnen de academische geschiedschrijving, zij het in een nieuwe vorm. Niet langer is de biografie een,

Van Houten, lezend met een van zijn dochters, getekend door Barbara van Houten. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

in de woorden van de historicus Jan Romein, ‘onvergankelijke erezuil’, maar wordt het leven van een individu bestudeerd in samenspel met de sociale of politieke groep, beweging of samenleving waar hij of zij deel van was.³⁷ Het individu is zo niet alleen onderzoeksobject, maar biedt – door het perspectief van een deelnemer – ook zicht op de omgeving waarin dit zich bewoog.³⁸ Dit is ook hoe Van Houten wordt benaderd in deze biografie: niet als een geïsoleerd historisch personage, maar als politicus die zich continu had te verhouden tot zijn politieke, culturele en sociale context en die hier op zijn beurt ook weer invloed op uitoefende. Door deze wisselwerking tussen Van Houten en zijn omgeving in kaart te brengen, ontstaat een panorama dat inzicht biedt in grote historische thema’s, zoals de ontwikkeling van de Nederlandse liberale politiek, de sociale kwestie, de kiesrechtdebatten en de opkomst van politieke partijen.

Zo gaf onderzoek van de relaties tussen Van Houten en de verschillende generaties liberalen nieuw inzicht in de ‘conflicten’ tussen liberalen in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de historiografie overheerst het beeld dat deze conflicten vooral draaiden om onenigheid over het ‘tempo’ van hervormingen en niet om ‘principiële’ onenigheid.³⁹ Dit boek laat zien dat deze analyse niet klopt, of in ieder geval niet volledig is: er was wel degelijk sprake van principiële onenigheid en bovendien blijkt dat het door historici gehanteerde onderscheid tussen ‘principiële meningsverschillen’ en ‘tempo’ vaak geen recht doet aan de aard van deze politieke conflicten. Voor Van Houten was de snelheid van hervormingen juist de kern van zijn visie op politiek. Het was de reden dat hij zich niet wilde aansluiten bij het belangrijke Comité ter bespreking der sociale quaestie, uit angst dat onderdeel uitmaken van een collectief zijn politieke stellingnames zou vervlakken en resultaten zou vertragen.⁴⁰ Dit soort opvattingen over het ‘tempo’ van politieke handelingen hadden dus een politieke dimensie die onmisbaar is om liberale politiek in deze periode te begrijpen.

Biografisch onderzoek raakt zo aan *microhistory*, een onderzoeksmethode die zich richt op de bestudering van afgebakende fenomenen zoals individuen, gemeenschappen of gebeurtenissen, met de intentie om via de bestudering van deze ‘kleine’ fenomenen nieuwe antwoorden te formuleren op ‘grote’ historische vragen.⁴¹ Door de schaal waarop onderzoek wordt verricht te verkleinen, ontstaat ruimte voor een ‘microscopische analyse’ aan de hand van grondig bronnenonderzoek.⁴² Op deze manier kan *microhistory*, net als biografisch onderzoek, algemene historische beelden van een bepaalde periode, stroming of trend nuanceren of corrigeren.⁴³ Ook wordt zo het individu, door historici van de Annales-school nog doodverklaard, weer tot leven gewekt – niet alleen als historische entiteit met handelingsvermogen, maar ook als lens om grote historische vraagstukken door te bezien.⁴⁴ De waarde van een dergelijke ‘schaal-

verkleining' bleek in dit onderzoek bijvoorbeeld door de argumenten te analyseren die Van Houten aanvoerde voor zijn kinderwet. In de historiografie en in de populaire geschiedschrijving overheerst het beeld dat sociale wetgeving ontstond uit een groeiend moreel besef dat de overheid een rol had in het be- slechten van het arbeidersvraagstuk.⁴⁵ Door in te zoomen op Van Houtens argu- menten is duidelijk geworden dat dit niet – of in elk geval niet alleen – leidend was bij de totstandkoming van zijn kinderwet. Zijn motieven waren grotendeels economisch en niet ingegeven door 'meewarigheid met de geëxploiteerde kinderen'. Het ging hem erom 'eene verkeerde rigting van het oekomische leven' te bestrijden.⁴⁶ Tijdens de wetsbehandeling botste dit economisch inzicht van Van Houten met de morele beweegredenen van de meeste andere Kamerleden. Zij wilden juist wetgeving uit afschuw over de omstandigheden in fabrieken en vreesden voor 'moreel verval' van de arbeidersklasse.

Zelfbeeld, contemporaine reactie, interpretatie

Om Van Houten zoveel mogelijk integraal en in zijn context te bestuderen, beziet deze studie Van Houten vanuit drie perspectieven: zijn zelfbeeld, de contemporaine reacties die hij opriep, en de hedendaagse interpretatie in de literatuur.

In de eerste plaats had dit onderzoek zich te verhouden tot het beeld dat Van Houten van zichzelf presenteerde aan de buitenwereld. Deze zelfpresen- tatie – *self fashioning* naar het werk van literatuurhistoricus Stephen Green- blatt – gaat uit van het idee dat er een publieke identiteit is die bewust ge- vormd kan worden.⁴⁷ Essentieel hierbij was *Vijfentwintig jaar in de Kamer*, een verzameling parlementaire toespraken die Van Houten bij wijze van memoires in vier delen publiceerde tussen 1903 en 1915.⁴⁸ Ze beslaan een groot deel van Van Houtens politieke leven en zijn voorzien van autobiografische aanteken- ingen en politieke observaties. Ze zijn daarmee ook onmiskenbaar een manier waarop hij regie wilde voeren op de beeldvorming over zijn persoon. Memoires als *Vijfentwintig jaar in de Kamer* zijn daarom risicovol voor de biograaf die recht wil doen aan de historische werkelijkheid. De Leidse historicus Ivo Schöffer noemde memoires 'de troebelste bron', omdat 'filtering, verkleuring of opzet- telijk subjectivisme' nooit ver weg zijn. Memoires, vaak geschreven op latere leeftijd, missen de 'actualiteit van de directe neerslag' en de auteur heeft bij het schrijven altijd zijn publiek in het hoofd.⁴⁹ Ook historicus Rudolf Dekker schreef over egodocumenten dat deze 'per definitie een vertekening geven'. Alle autobiografen doen de feiten geweld aan, 'bewust of onbewust', aldus Dekker.⁵⁰

Dit betekent niet dat Van Houtens memoires niet van waarde zijn voor biografisch onderzoek. Ze maken duidelijk hoe Van Houten dacht over zichzelf, hoe hij herinnerd wilde worden, en hoe hij keek naar de politieke gebeurtenissen op het moment van schrijven.⁵¹ De teksten laten bovendien zien hoe consequent Van Houten was in zijn zelfrepresentatie, op het obsessieve af. Dat blijkt wel door *Vijfentwintig jaar in de Kamer* naast andere uitingen te leggen. Van Houten schreef ruim veertig jaar lang *Staatkundige Brieven*, regelmatig verschijnende politieke commentaren, en publiceerde vele honderden pagina's aan artikelen in dagbladen en in tijdschriften als *De Gids* en *Vragen des Tijds*. Daarnaast kwam aan het slot van zijn politieke leven het interview op als genre in de journalistiek. Van Houten liet zich door de liberale journalist Cornelis Karel Elout interviewen voor *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* en door het latere vrijzinnig-democratische Tweede Kamerlid en journaliste Mien van Itallie-van Embden voor haar interviewreeks *Sprekende portretten* voor de *Haagsche Post* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De verschillende platforms gebruikte hij in de eerste plaats voor het overbrengen van zijn politieke ideeën, maar ook waren het instrumenten om het beeld over zijn persoon te controleren. Deze teksten hadden net als zijn memoires een sterk apologetisch karakter – overigens geen zeldzaamheid als het gaat om egodocumenten.⁵² Zijn uitingen in debatten, publicaties, interviews en zelfs in brieven aan vrienden kunnen dan ook gezien worden als een zelfrechtvaardiging. Wie deze verschillende documenten vergelijkt met de autobiografische delen van *Vijfentwintig jaar in de Kamer* ziet dat de argumentatie en anekdotiek vrijwel identiek zijn. Als een volleerd politicus hield Van Houten zich rolvast aan zijn boodschap.

Het beeld dat Van Houten in deze uitingen van zichzelf gaf, was dat van de strijdbare rationalist, die onverzettelijk zijn waarheden opdrong aan zijn politieke omgeving en die nimmer van gedachten was veranderd. 'Ik kan eigenlijk nooit inconsequent zijn,' zei hij in 1898 tegen journalist Elout. 'Als ik iets op schrift breng dan is het zóó gerijpt dat ik er later niet meer over denk.'⁵³ Uit dit onderzoek blijkt dat deze wijze van zelfrepresentatie al vroeg aan de orde was. In een van zijn eerste publicaties, een recensie van een juridisch proefschrift die hij schreef op 24-jarige leeftijd, zette Van Houten zichzelf al neer als compromisloos en rationeel. 'Ik heb vrijmoedig gelaakt wat ik meende dat afkeuring verdiende, bij wien ik dat ook vond,' eindigde hij de bespreking. 'Geene persoonlijke redenen hebben mij daarbij geleid, maar de overtuiging, dat niets doodelijker voor de wetenschap is, dan autoriteitsgeloof en vleierij.'⁵⁴ In zijn laatste publicatie, *Waarheden en waarschuwingen van een 93er*, enkele maanden voor zijn dood gepubliceerd in 1930, hield hij dit beeld nog altijd in stand. 'Slaat er op, slaat er krachtig op – is nu eenmaal plicht voor den bevorderaar

der geestelijke vrijheid,' zo begon hij de brochure.⁵⁵ Ook over zijn besluit politicus te worden, was hij consequent. Naar eigen zeggen wist hij op jonge leeftijd zeker dat hij Tweede Kamerlid wilde worden. 'Gelijk anderen dichter of musicus, zoo ben ik volksvertegenwoordiger geboren,' opende hij het eerste deel van zijn memoires.⁵⁶ Het bracht historicus Siep Stuurman ertoe op te merken dat alles wat Van Houten over zichzelf kwijt wilde net te goed paste in 'de mythe van de man die alles altijd "reeds vroeg" inzag en daarna zichzelf trouw bleef'.⁵⁷

Deze biografie wil dit bewust gecreëerde beeld relativeren om dichter bij de ware Van Houten te komen, zonder te vervallen in wat biograaf Robert A. Caro eens omschreef als 'psychohistory', het al te veel proberen om de antagonist psychologisch te duiden.⁵⁸ Zo bleek dat Van Houten haast vanzelfsprekend niet zo consequent was als hij deed voorkomen. Aan de hand van de parlementaire handelingen en wetsteksten werd bijvoorbeeld duidelijk dat Van Houten in 1889 voorstelde een wetsvoorstel af te zwakken dat de werkomstandigheden van kinderen en vrouwen moest verbeteren. Hij wilde het zo wijzigen dat kinderen mochten werken in een familiebedrijf in de eigen woning. Dit had hij juist categorisch willen verbieden met zijn eigen kindernet uit 1873/74. Later schreef Van Houten dat hij het amendement had ingediend omdat hij wilde voorkomen dat volwassen vrouwen belemmerd werden bij het werken.⁵⁹ Arbeidersvoorman en Tweede Kamerlid Bernard Heldt verweet Van Houten dat hij zijn goede werk van vijftien jaar daarvoor zo hielp 'afbreken'.⁶⁰

Ook werd duidelijk dat Van Houten in de grote kiesrechtstrijd tussen takkianen en antitakkianen niet zo consequent was als hij zichzelf neerzette. Via een anoniem gepubliceerde artikelenreeks van zijn hand in de *Middelburgsche Courant* in 1894 konden zijn opvattingen over het kiesrecht week na week in kaart worden gebracht, waarbij duidelijk werd dat hij zijn mening over het kieswetvoorstel van Tak van Poortvliet bijstelde en dat zijn opvattingen sterk gekleurd werden door een langer lopend conflict met sociaalliberalen over de grenzen van sociale wetgeving. Zelfs het door Van Houten geconstrueerde beeld van zijn ambities op jonge leeftijd bleek niet altijd waarheidsgetrouw te zijn. Uit een briefwisseling met vriend Nicolaas Pierson uit de jaren 1860 viel op te maken dat hij zich continu beraadde op zijn toekomst. Pas na enkele academische posities te zijn misgelopen, besloot hij zich te kandideren voor het Kamerlidmaatschap. Op deze manier heeft het biografisch onderzoek het beeld van Van Houten gecorrigeerd.

De contemporaine reacties die Van Houten opriep en het netwerk waarbinnen hij zich bevond zijn het tweede perspectief in dit boek. Om beter zicht te krijgen op de wederzijdse beïnvloeding tussen hem en tijdgenoten worden verschillende relaties van Van Houten uitgelicht, vooral als deze illustratief

zijn voor de ontwikkeling van liberale politiek. Thorbecke, de staatsman die in Van Houtens ouderlijk huis werd vereerd, vertegenwoordigde het oude 'doctrinaire' liberalisme waar Van Houten mee wilde afrekenen. De jonge econoom Nicolaas Pierson en de *Vragen des Tijds*-redacteurs en latere politici Arnold Kerdijk en Hendrik Goeman Borgesius waren aanvankelijk Van Houtens geestverwanten. Hij raakte met hen gebrouilleerd door meningsverschillen op het gebied van sociale politiek en kiesrecht. Van Houtens complexe verhouding met de liberale leiders Jan Kappeyne van de Coppello en Johannes Tak van Poortvliet is illustratief voor zijn solistische politieke stijl, maar laat ook zien hoe fundamenteel de liberale worsteling met de politieke organisatie was.⁶¹ De behoudende liberaal Willem Hendrik de Beaufort en Alexander Schimmelpenninck van der Oye, lid van de confessionele Anti-Revolutionaire Partij, waren Van Houtens vertrouwelingen toen hij conservatiever werd. Zijn omgang met hen geeft inzicht in hoe fundamenteel de scheuring in het liberalisme was. Met Elout, de jonge journalist van het *Algemeen Handelsblad* en *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, raakte Van Houten later in zijn leven bevriend. Elouts journalistieke werk helpt om dichterbij Van Houtens zelfbeeld te komen. De omstreden filosoof Gerard Bolland werd door minister Van Houten benoemd tot hoogleraar in Leiden. Er is geen bewijs dat zij elkaar ontmoet hebben, wel zijn enkele vriendschappelijke brieven van Van Houten aan Bolland zeer openhartig. Bolland is door zijn lezing 'De teekenen des tijds' uit 1921 wel gezien als de antidemocratische wegbereider van het Nederlands fascisme.⁶² Zij vonden elkaar in hun non-conformisme en deelden een afkeer van de moderne massademocratie. Het innige contact dat Van Houten onderhield met het echtpaar Mesdag-van Houten illustreert tot slot de culturele en kunstzinnige bovenklasse waar hij onderdeel van uitmaakte. Terwijl Van Houtens sterrijzende was in de politiek, groeiden de Mesdags uit tot bekend kunstenaarsechtpaar. Van Houtens kunstzinnige dochter Barbara vond bij hen een tweede thuis. Van Houten bevond zich zo aan de rand van hun artistiek universum en zou na Mesdags dood een grote rol spelen bij zowel het besturen van het Museum Mesdag als het Panorama Mesdag.

Ook dagbladen en tijdschriften zijn een belangrijk middel om Van Houten te plaatsen in zijn omgeving en in zijn tijd. Meer dan tegenwoordig bepaalde het geschreven en gedrukte woord de kaders en het ritme van de politiek. Het dagbladzegel, een belasting op krantenpapier, werd afgeschaft in 1869, waarna het aantal beschikbare titels explodeerde.⁶³ Een politicus behoorde toegang te hebben tot een krant of blad waarin hij kon publiceren om ideeën te verspreiden en zijn achterban te bereiken. Met de grote digitaliseringsslag die aan het begin van de eenentwintigste eeuw is gemaakt, is een schatkist aan

bronnen ontsloten om te bepalen hoe over Van Houten werd gedacht en geschreven. In dit onderzoek is daar dankbaar gebruik van gemaakt.

Het laatste perspectief waar deze studie zich tot verhoudt is het beeld van Van Houten in de hedendaagse literatuur. De academische belangstelling voor Van Houten blijft wat achter bij deze publieke waardering die hem ten deel valt dankzij de kinderwet. Sinds Van Houtens dood in 1930 is een bescheiden aantal publicaties verschenen waarin hij centraal staat. In 1933 publiceerde K.E. van der Mandele een studie over negentiende-eeuws liberalisme met ruime aandacht voor Van Houten.⁶⁴ In 1947 volgde een liberalismestudie van Servaas Scholl, waarin Van Houten eveneens een centrale figuur is.⁶⁵ Wat deze twee vroege publicaties gemeen hebben is dat ze Van Houten situeren als vernieuwer na Thorbecke, maar dat ze slechts een inleidende analyse bieden, zowel van Van Houtens betekenis voor het Nederlandse liberalisme als van zijn politieke werkzaamheden als Tweede Kamerlid en minister. Een uitgebreidere studie is van de hand van Gerard Bos, die in 1952 promoveerde op het proefschrift *Mr S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*.⁶⁶ Een volwaardige biografie is het niet, maar Bos beschreef wel de belangrijkste momenten uit Van Houtens leven en bracht zijn politieke opvattingen in kaart. Ook heeft hij nog kunnen spreken met familieleden. Die waren overigens bepaald niet blij met het eindresultaat. Een envelop met 'kritieken op het onwaardige proefschrift' in een familiearchief is hiervan de stille getuige.⁶⁷ Meer recent komt Van Houten vooral aan bod in thematische studies over het liberalisme in de periode 1870-1930 en in publicaties over onderwerpen waar hij zich mee bezighield, variërende van kiesrecht tot belastingen en emancipatie.⁶⁸ Zo komt uit het welhaast encyclopedische proefschrift van Gerrit Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland 1870-1901*, het beeld naar voren van Van Houten als alomtegenwoordige kracht binnen het liberalisme.⁶⁹ Siep Stuurman heeft zonder twijfel de meeste publicaties aan Van Houten gewijd, waaronder twee hoofdstukken in zijn boek *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* en enkele artikelen.⁷⁰ Hij beschrijft Van Houten als onderdeel van de liberale beweging tussen 1860 en 1890 met vooral aandacht voor zijn intellectuele verrichtingen.

Ondanks de waardevolle werken die zijn verschenen, is het beeld van Van Houten in de historiografie gefragmenteerd en onvolledig. Zo blijft bij Stuurman de politicus grotendeels onderbelicht. Het politieke handwerk waarmee Van Houten zijn invloed uitoefenende en zijn rol in de grote negentiende-eeuwse parlementaire kwesties over kiesrecht, onderwijs, sociale wetgeving en belastingen worden slechts summier behandeld. Ook komt in het werk van Stuurman de Van Houten van ná 1890 helemaal niet aan bod. De grote

breuk in zijn leven, zijn overgang naar het conservatieve kamp, blijft zo een mysterie.⁷¹ Een andere lacune in de historiografie is vreemd genoeg de kindertijd. Naar de totstandkoming ervan is amper onderzoek gedaan, laat staan naar de grotendeels economische motieven die eraan ten grondslag lagen.⁷² Hetzelfde geldt voor het ministerschap van Van Houten in het kabinet-Röell, zijn verzet tegen de invoering van het algemeen kiesrecht rond de grondwetswijziging van 1917, en zijn betrokkenheid bij Mesdags nalatenschap. Wie zoekt, vindt her en der informatie, maar nergens worden deze aspecten van Van Houten met elkaar in verband gebracht.

Met deze biografie is geprobeerd de betekenis van Van Houten opnieuw te bepalen, voorbij het eendimensionale beeld uit de publieke herinnering en vollediger en meer in samenhang dan het gefragmenteerde beeld uit de academische geschiedschrijving. De historische figuur die zo naar voren komt was voor alles een individualist. Hij ontwikkelde zich van hemelbestormend jong Kamerlid tot zowel *éminence grise* als *angry old man* van het liberalisme. Altijd bewaarde hij afstand tot het collectief. Altijd was het Van Houten tegen de rest. ‘Het is alsof hij twijfelt aan de waarheid van zijn eigen betoog, [...] zoolang hij bij dezen of genen onder zijne toehoorders nog een toestemmend knikken waarneemt,’ schreef Buys in *De Gids*.⁷³ Ook Elout sprak over ‘een individualisme, zóó ongebreideld dat het mij haast onrustbarend leek’.⁷⁴ Het doel van deze biografie is te onderzoeken wie deze onrustbarende individualist was, wat hem vormde, en hoe hij, op zijn beurt, bijdroeg aan de vormgeving van Nederland.

1

Alles is causaliteit

Jeugd jaren (1837-1854)

Aan het Damsterdiep

Op 17 februari 1837 werd Samuel van Houten geboren in een welvarende koopmansfamilie in Groningen. Hij was het vierde kind van houthandelaar Derk van Houten en zijn vrouw Barbara Elisabeth Van Houten-Meihuizen. Na hem volgden nog vijf kinderen. De familie woonde net buiten de Steentilpoort, in een woning bij de houtzaagmolen De Twee Gebroeders aan het kanaal het Damsterdiep. Derk had de in 1755 gebouwde molen en de houtzagerij gekocht in 1831 en daarmee het vak gekozen van zijn voorvaderen. Zijn grootvader Sebo Hindriks van Houten had in 1773 een Friese molen gekocht en deze opnieuw laten opbouwen in 't Waar bij Nieuw-Scheemda. Hij behoorde tot de kring van rijke boeren en kooplieden in het dorp. Derks vader Hindrik Sebes van Houten nam de zaak over en Derk leerde hier het vak tot hij op 21-jarige leeftijd met de aankoop van De Twee Gebroeders zijn eigen zaak begon, een kleine 30 kilometer van zijn ouderlijk huis.¹ Hij betaalde 11.000 gulden voor de molen en inbegrepen waren een woonhuis, twee knechtenwoningen en een hectare grond. Een jaar na Sams geboorte liet hij het woonhuis afbreken om plaats te maken voor een groter pand. Rond die tijd werden waarschijnlijk ook stallen en een wagenhuis bijgebouwd. Het nieuwgebouwde huis had een ruime voorkamer en een achterkamer met een grote bruinroze marmeren schouw, het centrum van het gezinsleven. De handel in hout, en overigens ook in graan, waren de pijlers van de Groningse economie in deze tijd en zakelijk ging het de 'firma D. van Houten' voor de wind. De houthandel liet grote hoeveelheden balken overkomen per zeilschip, vooral uit de Baltische staten en uit Scandinavië.² Op een lijst van de hoogst aangeslagenen in de Rijks Directe Belastingen van de provincie Groningen stond Derk van Houten met een belastingafdracht van 551,14 gulden op de zestigste plaats.³ Na zijn overlijden in 1864 liet hij elk van zijn zeven kinderen 60.000,- gulden na, omgerekend naar tegenwoordige maatstaven een bedrag van ruim 1,3 miljoen euro per kind.⁴

Het was een hecht en warm gezin, dat een zeker aanzien genoot in de stad. Willem Reilingh, een jeugdvriend van Sam, herinnerde zich nog op hoge leeftijd hoezeer hij onder de indruk was van Derk van Houten, 'een man die door zijn uiterlijk reeds imponeerde, kalm en toch opgewekt in zijn drukke houtzaak'.⁵ Het huwelijk tussen Derk en Barbara was gelukkig. Sam herinnerde zich hoe sterk zijn vader vertrouwde op het oordeel van zijn moeder. Het was in Sams woorden een 'heel bijzondere vrouw', die 'net zooveel geleerd had als vader', die dan ook 'niet veel deed zonder haar te raadplegen, ook in zaken'. Ook kwamen er regelmatig vreemden aan de deur om haar aan om raad te vragen. 'Ze had een helder, objectief oordeel, en een warm hart.'⁶

Zowel de familie Van Houten als de familie Meihuizen was doopsgezind. Sams grootvader Sebo Hindriks van Houten, de molenaar uit 't Waar, nam halverwege de achttiende eeuw in de doopsgezinde gemeenschap van Nieuw-Scheemda en omstreken een belangrijke plaats in.⁷ Ook moeder Barbara was geworteld in de doopsgezinde traditie. Ze was een nakomeling van Samuel Peter Meihuizen, die aan het begin van de achttiende eeuw in Zwitserland was veroordeeld tot celstraf vanwege zijn geloof. Sam was net als zijn opa en overgrootvader vernoemd naar deze Meihuizen, zijn betovergrootvader, die in 1714 was gevlucht naar de Nederlandse Republiek, hopende op meer geloofsvrijheid en een welvarender bestaan.⁸ Vervolging van doopsgezinden was geen uitzondering in Europa, wat zorgde voor voortdurende verhuizingen en zelfs deportaties. Met name tussen 1711 en 1714 verlieten grote aantallen families Zwitserland, waarvan een groot deel in de noordelijke provincies van Nederland belandde.⁹ Rond deze tijd was naar schatting 10 procent van de bevolking boven de rivieren doopsgezind en dit aantal zou in Nederland gedurende de negentiende eeuw verdubbelen.¹⁰

De houtzaagmolen en het erf van de firma D. van Houten aan het Damsterdiep.
J.G. Kramer, Collectie Groninger Archieven

Doopsgezinden waren echte non-conformisten. Ze verwierpen de kerkelijke leer en kozen voor een persoonlijke geloofsbelijdenis. Ook waren ze voor een scheiding van kerk en staat en tegen het dopen van kinderen.¹¹ Mensen moesten zelf maar beslissen of zij gedoopt wilden worden.

Tot zijn twintigste zou Sam trouw lid blijven van de doopsgezinde gemeenschap in Groningen, waarvoor hij in 1857 zijn persoonlijke geloofsbelijdenis uitsprak.¹² Hij was op dat moment de tienerjaren net voorbij en van zijn

latere agnostische denkbeelden was nog geen spoor te ontdekken. Zo vond hij dat het ware geluk op aarde voor de mens niet bestond zonder de godsdienst. ‘De niet-Christen kan wel eene onbestemde gedachte hebben, dat de dood niet het einde zal zijn van alles; de bepaalde zekerheid hiervan wordt ons slechts in het Evangelie gegeven.’ Daarbij moest de mens berusten in de waarheid van het evangelie, vond de nog jonge Sam: ‘Alle twijfel omtrent de geloofwaardigheid en Goddelijken oorsprong van den Bijbel en voornamelijk van het Nieuwe Testament, op welks gezag ons geloof in den Goddelijken oorsprong van het Oude Testament hoofdzakelijk berust, kan overtuigend weerlegd worden.’ Van Houten beëindigde zijn belijdenis met de wens dat de Heer zijn geloof zou versterken, ‘opdat ook mij na dit leven het heerlijk voorregt ten deel valle, door de Genade van Jezus Christus mij eene plaats bereid te zien in het huis des Vaders. Amen.’ Met de geloofsbelijdenis werd Van Houten als lid van de Doopsgezinde Gemeente in Groningen aanvaard. Hoewel hij als dertiger de doopsgezinden de rug zou toekeren, concludeerde Van Houten op latere leeftijd dat zijn doopsgezinde opvoeding diepe sporen had nagelaten in zijn karakter.¹³ Vader Derk vond dat zijn kinderen in godsdienst en filosofie een eigen weg hadden te kiezen. Toen Van Houten decennia later journalist Elout tijdens een interview voor *Elsevier’s Geïllustreerd Maandschrift* vertelde over de ‘zeer liberale kring’ waarin hij was opgegroeid, zei hij dat hij zich kon voorstellen ‘dat velen [...] mij het geluk benijden dat mij ten deel is gevallen’. Hij zei dat zijn doopsgezinde opvoeding ook een opvoeding tot ‘individualist’ was geweest.¹⁴

Koninkrijk van onrust

De rust en warmte van het gezin Van Houten stonden in schril contrast met de toestand waarin het nog jonge Koninkrijk der Nederlanden omstreeks 1840 verkeerde. Het bewind van koning Willem I was een aaneenschakeling van problemen en zijn populariteit daalde snel. Nadat België zich in 1830 had losgemaakt van de noordelijke Nederlanden had hij stug geweigerd de afscheiding te accepteren. Jarenlang hield hij nodeloos het leger op de been, met rampzalige gevolgen voor de economie en de schatkist.¹⁵ Hij bemoeilijkte het zicht van de Tweede Kamer op zijn uitgaven, door ondoorzichtige leningen af te sluiten en een wirwar van financiële structuren in het leven te roepen die alleen hij zelf nog begreep. De belastingen om voor dit financiële wanbeheer te betalen, veelal accijnzen op levensmiddelen, drukten onevenredig zwaar op degenen die het minst konden dragen en de ontevredenheid nam toe.¹⁶ Het gevaar van het ‘pauperisme’, de treurige omstandigheden waarin de onderkant van de samenleving moest zien te overleven, werd meer en meer onderwerp van debat.¹⁷